

Etimoloji Sözlükleri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme, Tanımı ve *r*-li Yabancı Kelimelerin Türkçeye Giriş Yolları*

Definition of Etymology, A Short Evaluation on Etymological Dictionaries and The Ways of Entry of Foreign Words with r- into Turkish

Mehmet Ölmez¹

¹Elinizdeki çalışmayı daha evvel, Atilla Jorma Armağan'na göndermiştim. Çalışma bana ulaşmadı. Bir sebeple kitabın dağıtımına çıkmadığını, geri çekildiğini öğrendim. Ancak muhtemel yeni baskısını da görmedim. Muhtemel ilk baskısı bir kaç kişiye ulaşmış olmalı ki burada değindiğim bir madde etrafında H. Yıldız bir makale yayımladı. Çalışmamı herkesin ulaşabileceği bu sayfalarda, konuyla bağını da göz önünde bulundurarak, daha başka konuları da ilave ederek tekrar yayınlıyorum (burada D bölümü).

¹Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.Ö. 0000-0001-6422-954X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet Ölmez,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-mail: olmez.mehmet@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.05.2019

Revizyon Talebi/Revision Requested: 13.06.2019

Son Revizyon/Last Revision Received: 24.06.2019

Kabul/Accepted: 25.06.2019

Online Yayın/Published Online: 28.06.2019

Atf/Citation:

Ölmez, M. (2019). Etimoloji sözlükleri üzerine kısa bir değerlendirme, tanımı ve *r*-li yabancı kelimelerin Türkçeye giriş yolları. *TUDED* 59(1), 119-130.
<https://doi.org/10.26650/TUDED584138>

ÖZET

Etimolojinin gerçekte bir tek tanımı olması gerekse de bu tanım veya etimolojiden ne anlaşıldığı araştırmacıdan araştırmacıya değişebilmektedir. Kimi araştırmacıya göre etimoloji, sözcüğün hangi dilden geldiğini göstermekten ya da en eski şeklini göstermekten ibarettir. Kimisine göre sözcüğü oluşturan yapımların ve sözcüğün götürülebildiği, yapılarına ayrılabilirdiği en küçük birimlerin gösterimidir. En yaygın bilinen anlamıyla etimoloji, bu tür açıklamalar yapma işidir. Türkçenin bilinen en eski, ilk etimoloğu *Divânu Lugâti't-Türk*'ü hazırlayan Mahmud el-Kaşgarî'dir. Kaşgarî'yi Osmanlı sözlükçüleri takip etmiş, bu konuda da zirveye *Kâmus-ı Türki*'siyle (bana göre) Şemssettin Sami oturmuştur. Türkiye dışında Vámbéry, Osmanlıda ise B. Keresteciyan bu konudaki ilklere sahiptir. Etimoloji için kullanılan en eski Türkçe kelimenin ise *uşik boşgutu* "hece/kelime bilimi" olduğunu söyleyebiliriz. Günümüzde Türkçeye ilgili bir kelimenin etimolojisine bakmak istersek H. Eren, A. Tietze, S. Nişanyan'ın çalışmaları ile Kubbealtı Akademisi'nin *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'üne bakmamız gerekir. Türkçenin tarihine, alıntılarının tarihine gelince, yaygın anlayış Türkçenin, yazı dilinin yaşının 1300 yıl eskiye gittiğini anlatır. Oysa 1300 yıl geriye giden ortak yazı dilinin yaşındadır. Türk dilleri bilinen tarihi içerisinde başka dillerden kelime ödünçlerken belirli kurallara çerçevesinde bu ödünçlemeleri yapar. Aşağıda *r*-ile başlayan yabancı kelimelerin ödünçlenişinden örnekler yer alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Etimoloji, Türkçe, sözlüklük, alıntılar, İrani alıntılar

ABSTRACT

The definition of etymology varies from researcher to researcher. According to some researchers, etymology only consists of indicating the language the word comes from or showing the oldest form. According to others etymology is the representation of the smallest units and the derivational affixes that make up the word. Etymology, in its most widely known sense, is the work of making such explanations. The first known etymologist of Turkish language was Mahmud al-Kashgarî, who prepared *Divânu Lugâti't-Türk*. Kashgarî was followed by Ottoman lexicographers, and Şemssettin Sami with his *Kâmus-ı Türki* (according to me) was the most distinguished among them. Vámbéry outside of Turkey, B. Keresteciyan from Ottoman Empire can be counted as the firsts of the field. The oldest Turkish name for etymology is *uşik boşgutu* "knowledge of syllable/vocabulary". If we want to look up etymology of a word in contemporary Turkish, we should look at H. Eren, A. Tietze, S. Nişanyan and Kubbealtı Akademisi's *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. When it comes to the history of Turkish and the history of borrowings, the widespread understanding tells that the age of the written language of Turkish has gone back to 1300 years. Actually, it is the age of the common written language. In their known history Turkic languages have borrowed words from other languages within the framework of certain rules. Below are examples of borrowing of foreign words starting with *r*.

Keywords: Etymology, Turkish, lexicology, borrowings, Iranian borrowings

EXTENDED ABSTRACT

The definition of etymology varies from researcher to researcher. According to some researchers, etymology only consists of indicating the language the word comes from or showing the oldest form. According to others etymology is the representation of the smallest units and the derivational affixes that make up the word. Etymology, in its most widely known sense, is the work of making such explanations. The first known etymologist of Turkish language was Mahmud al-Kashgarî, who prepared *Dîvânu Lugâti 'l-Turk*. Kashgarî was followed by Ottoman lexicographers, and Şemssettin Sami with his *Kâmus-ı Türkî* (according to me) was the most distinguished among them. Vámbéry outside of Turkey, B. Keresteciyan from Ottoman Empire can be counted as the firsts of the field. The oldest Turkish name for etymology is *użık boşguti* “knowledge of syllable/vocabulary”. If we want to look up etymology of a word in contemporary Turkish, we should look at H. Eren, A. Tietze, S. Nişanyan and Kubbealtı Akademisi’s *Misalli Büyük Sözlük*. The dictionaries of H. Eren and S. Nişanyan are etymological dictionaries from A to Z. The dictionary of A. Tietze is not complete yet. *Misalli* is essentially a Turkish dictionary, but the article heads are etymological and many etymological information which mostly omitted by the Turkish dictionaries of Turkey can be found there. For example the information that Mongolian is the oldest source of the words *ağa*, *kaburga*, *serin* etc. is not included in most dictionaries, but here. H. Eren’s dictionary is evaluated in the following article. Accordingly, the dictionary contains approximately 5000 articles. This shows that it is a dictionary of ‘selected’ words. Words are analyzed in this order: 1) First of all, a short and clear definition of the word is stated. 2) The forms in contemporary Turkic languages are shown with expressions like “live in ‘dialects’ or ‘contemporary dialects’”, “seen as following forms” etc. 3) Information of since when it has been used in Turkish is given. 4) The origin is explained if it is known, if not an expression like ‘we do not know the origin clearly’ is added. 5) Explanations of major etymologists (G. Ramstedt, M. Räsänen, Sir G. Clauson et al.) are listed. 6) Borrowings from Turkish to other languages are mentioned. In Eren, the long vowels that must be considered in a study on the etymology of Turkish and the first and only comprehensive book on the subject (*Primary Long Vowels in Proto-Turkish*) have never been used. Therefore, *-b-* in *cibin* (and *cibinlik* derived from that) remained unexplained. Some articles in the dictionary are quite long. In other words, there is no harmony between the items in terms of shortness and length. I have to say that I like these encyclopedic, long descriptions as a reader. However, in terms of lexicography, this method is not in demand. An comprehensive evaluation of the dictionary would take entire publication by itself. It is a dictionary I read with pleasure and utmost benefit and as a reader, I mentioned above some points about what “it should be”. When it comes to the history of Turkish, the history of quotations, the widespread understanding tells that the age of the written language is 1300 years old. However, it is the age of the common written language which goes back 1300 years. In their known history Turkic languages have borrowed words from other languages within the framework of certain rules. Below are examples of borrowing of foreign words beginning with *r*-. It is a well-known

fact that Turkish words cannot start with /r/; therefore, in the Anatolian dialects, unlike the standard language, the foreign words with r-, are used with prosthetic vowel: *örüzgar* instead of *ruzigar* (Persian), nation names *urus/orus* instead of *rus*, *urum* instead of *rum*; Arabic personal name *irecep* instead of *receb*. This phonetic rule for borrowings has been well known since as early as the Buddhist Uighurs. Uighurs who borrowed some Hindi concepts and terms of Buddhism through neighboring languages, Sogdian and Toharic, borrowed r-words in a similar way: *erdini* “jewelery” < Sanskrit *ratna*, *iravadi* < Skr. *revatī* etc. Today, in standard Turkish, this kind of vowel insertion (prothese) is out of the question, but is seen in very old quotations: *oruç* ‘fast’ (< Sogdian *rwč* ‘day’), *erişte* ‘macarino’ (< Persian *rīšta* ‘macarino’), *orospu* (Per. *ruspī* ‘a courtesan’). As a result, we can say that studies and publications on Turkish etymology have been increasing since 2000 and in the 2020s several studies which similar to each other but different to some extent will be completed.

A. Yaygın kullanımla *etimoloji*, Osmanlıcasıyla *iştikak*, yeni Türkçesiyle *kökenbilimi*, sözlükçülük le uğraşan bir araştırmacının öyle ya da böyle, kıyısından kenarından dokunmadan yapamadığı bir iştir.¹ Bir sözcüğün etimolojisi, bunu yapana göre değişir. Kimi araştırmacıya göre etimoloji, sözcüğün hangi dilden girdiğini göstermekten ya da en eski şeklini göstermekten ibarettir. Buna göre örneklersek, Tü. *sokak*, Ar. *zuqqaq*; veya Tü. *iyi* E(ski) T(ürkçe) *edgü* sözlerinden gelir; kimileri açısından etimoloji bu kadar kısadır. Bu görüş yanlış değildir; ancak mesele bu kadar kısa da değildir. Burada sadece kaynak dil ve kaynak dildeki şekil (bazen de en eski şekil) gösterilmiştir. Kimisine göre sözcüğü oluşturan yapımlar ekleri ve sözcüğün götürülebildiği, yapılarına ayrılabilirdiği en küçük birimlerin gösterimidir:

Tü. *sımkçı* < *sı-n-ık+çı* < ET *sı-* “kırmak”, *-n-* fiillere gelip esasta dönüşlü fiiller türeten, harekettten söz konusu kişinin etkilendiğini gösteren ek, *-uk* ise yine fiillere gelen, esasta isim türeten, olayın geçmişte olduğunu gösteren sıfat soylu isimler türeten bir ek, son olarak da buna eklenen, eyleyici adı yapan, bir işle meşgul olan anlamını veren, bir tür fâil, özne eki olan *+çı* görülür.

En yaygın bilinen anlamıyla etimoloji, bu tür açıklamalar yapma işidir. Konuyu biraz da kültürel boyutuyla ele alan yaklaşımlarda ise ilk olarak *sımkçılık* işinin nerelerde görüldüğü, *sımkçı*’nın görevleri, bu işi nasıl yaptığı, hangi insanların bu işlerle uğraştığı gibi konular da ele alınır.

Konuya Türk çemiz açısından yaklaştığımızda, bilinen en eski, ilk etimoloğumuzun *Divânu Lugâti t-Türk*’ü hazırlayan Mahmud el-Kaşgarî olduğunu görürüz. Kaşgarî, 7000’e yakın sözcüğe yer verdiği abidevî eserinde türemiş sözcüklerin ya da şekil değiştirmiş sözcüklerin yeri geldikçe yapısını açıklar. Örneğin “**yaku** ‘yağmurluk’, bunun aslı **yagku** olup söylen işi kolaylaştırılmıştır.” ifadesiyle sözcüğün eski biçimi hakkında bir açıklama getirmiştir (Mustafa S. Kaçalın’ın hazırladığı yeni çeviriden alınmıştır).

Kaşgarî’yi Osmanlı sözlükçüleri takip etmiş, bu konuda da zirveye *Kâmus-ı Türkî*’siyle (bana göre) Şemssettin Sami oturmuştur. Türkiye dışında Vâmbéry, Osmanlıda ise B. Keresteciyan bu konudaki ilklere sahiptir.²

Peki etimoloji sözcüğüne Türklerce eskiden hangi ad verilmiştir? 11. yüzyılın ilk yarısında Eski Uygurcaya çevrildiği düşünülen Çinli Budist Hacı Hsüan-Tsang’ın seyahatnamesinde yer alan 字學 *zixue* (sözcük bilimi) sözü Uygurcaya *ujik boşgutu* olarak çevrilmiştir.³ Çincesinden aynen çevirisi “hece/kelime bilimi” anlamına gelmektedir. *ujik* için genellikle

1 Etimoloji ve Türkçenin etimoloji sözlüklerine şu yazımda yer vermişim: “Etimoloji Sözlükleri”, *Kebikeç*, 1998. Konuya, bu yazımdan on yıl sonra, S. Nişanyan’ın yararlı ve pratik çalışmasını değerlendirdiğim şu yazımda yer verdim: “Türkçenin Etimoloji Sözlükleri ve *Soyağacı*”, 2008.

2 Anılan kişi ve kaynaklar konusunda bk. “Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü” adlı yazım: http://www.mehmetolmez.org/MehmetMakaleler/M_Olmez_C_06.pdf

3 Mehmet Ölmez, “Şingko Şeli Tutung ve Eski Uygurcanın Sözvarlığına Katkıları”, *Doğan Aksan Armağanı*, Ankara 1998: 107-110 (http://www.mehmetolmez.org/MehmetMakaleler/M_Olmez_C_24.pdf).

iki açıklama yapılır: 1. Soğdca *wj'k* “hece”; 2. Çince “harf, karakter” anlamındaki 字 *zi* sözünden gelmektedir. *Boşgut* ise ET bir kelime olup “bilim, öğreti” anlamlarına gelen bir sözcüktür. *Boşgut* ile aynı kökten *boşgun-* “öğrenmek, çalışmak, alıştırmaya yapmak”, *boşgutçu* “öğrenci / öğretmen” (bilme, öğrenme işiyle uğraşan), *boşgutlug* “öğrenen, öğrenmiş, öğretili”, *boşgutsuz* “öğretisiz, (artık) öğrenmeye ihtiyacı olmayan” gibi sözcükler de vardır.⁴

B. Günümüz Türkçesindeki bir kelime söz konusu olduğunda nereye bakmalıyız, nereye bakabiliriz? 1999’a kadar bu konuda elimizde tam bir kaynak yoktu. *Türkçe Sözlük*’ler bir ölçüde, kısa da olsa aradığımız sorulara cevap verebiliyordu ama her şeyi bu sözlüklerde bulamıyordu k. 1999’dan sonra beş-altı yıl içerisinde arka arkaya dört çalışma birçok sorumuza cevap getirdi: H. Eren, A. Tietze, S. Nişanyan, Kubbealtı sözlükleri.

Bunlardan H. Eren’in sözlüğü yaklaşık 5000 kelime ile sınırlı olup çeşitli etimoloji çalışmalarındaki, özellikle de Anadolu ağızlarındaki çalışmaları dikkatle gözden geçiren, her madde için zengin bir kaynakça sunan ilk çalışmaydı. (E = Eren)

A. Tietze’nin ilk cildi 2002’de çıkan sözlüğü TÜBA tarafından tekrar ele alınmış olup yakında yayın projesi sonlandırılacaktır. Söz konusu çalışma Tietze’nin Osmanlıcaya, Anadolu ağızlarında kullanılan şekillere ve 20. yy. Türk romanında kullanılan kelimelere, örneklerle dayanmaktadır. Tietze esas olarak çalışmasını 13. yy. sonrası Anadolu sahası eserlerine dayandırmaktadır. Öncesine ait konuları, açıklamaları Sir G. Clauson’dan kısaca aktarmakla yetinmektedir. *Türkçe Sözlük*’teki neredeyse her maddebaşına yer veren Tietze, Dil Devrimi sonrası kullanıma giren kelimelere çok nadir yer vermekte, esasen de yer vermemektedir.⁵ (T = Tietze)

S. Nişanyan’ın 2007 tarihli yayını ise yaklaşık 12000 madde içermekte, özellikle Farsça ve Arapça dışındaki dillerden Türkçeye giren kelimeler hakkında yararlı bilgiler sunmaktadır (ayrıntılar için bk. Ölmez, 2008). (N = Nişanyan)

Kubbealtı Akademisi tarafından yayımlanan *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* de etimolojik olup A’dan Z’ye her kelime için güvenilir kısa etimoloji bilgileri vermektedir. Türkiye’deki *Türkçe Sözlük*’lerde atlanan çoğu köken bilgisi bu sözlükte yer almaktadır. Örneğin *ağa*, *kaburga*, *serin* vb. kelimelerin en eski kaynağının Moğolca olduğu bilgisi çoğu sözlükte yer almazken burada yer alır. Ancak Eski Türkçeden verilen örneklerde çok çok az yanlışlığı olduğunu da belirtmem gerekir. (K = Kubbealtı)

Yukarıdaki çalışmalardan H. Eren ve S. Nişanyan’ın çalışmalarının tamamını notlayarak değerlendirilmiş olmamdan dolayı buraya alıyorum. Kubbealtı ile Tietze’nin çalışmasını neredeyse tamamıyla gözden geçirdim. TDK yayını olan T. Gülensoy’un çalışmasını ise

4 DT 631 b: *üjik*; Clauson 379b ile A. von Gabain 331a: *boşgut*.

5 Konuya sözlüğünün girişinde yer verdiği gibi sözlüğün prova baskısı geldiğinde Yeniköy’deki evinde sohbetimiz esnasında bana da açıklayarak “bu kelimelerin nasıl türetildiğini bu kelimeleri dil reformunda kullanıma sokanlara sormak gerekir, bu insanların çoğu bugün yaşamıyor” diyerek sözlüğüne almayı sebebini izah etmişti.

hakkıyla, baştan sona gözden geçiremediğim için burada değerlendiremiyorum. Bundan başka “Kıbrıs Türkçesi” için A’dan Z’ye bir etimoloji sözlüğü hazırlanmış ve iki yıl içerisinde ikinci baskısını yapmıştır bile: Orhan Kabataş, *Kıbrıs Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü*, Lefkoşa, 1. baskı 2007, 2. baskı 2009.

Şimdi yukarıdaki dört sözlükten kimi maddeleri ele alalım:

fabrika E’de yer almazken diğer üç çalışmada benzer şekilde, İtalyanca ~ < Latince olarak açıklanır.⁶

fail sözü T’de ikiye bölünürken K ve N’de tek maddede ele alınır. T sözlüğünün genelinde, aynı kökten çıkan, ancak kimi açılardan anlamları farklılaşan kelimeleri iki ayrı madde olarak ele almıştır. Bu yöntem özellikle yaşayan dillere ait sözlüklerde sıkça kullanılan bir yöntemdir. Aynı sözlükte *gibi* vb. çok sayıda kelime de bu şekilde iki ayrı maddebaşı olarak ele alınmıştır.

gavur: T’de *gevür* ve *gebr* şeklinde iki ayrı maddede (Farsça olarak) yer verilen kelime K’de tek maddede ele alınmıştır. Ancak K’de “Ar. *kāfir* veya Fars. *gebr* ‘ateşe tapan’” açıklamasıyla kelimenin bilinen anlamının iki ayrı dilden gelen iki kelimece beslenmiş olması gerektiği vurgulanmıştır. N ise kelimeyi Arapça *kāfir* sözüyle ilişkilendirmiştir.

gece: T kelimeyi yine iki ayrı maddede ele almış, ilk hecedeki e’yi de (yerinde olarak) kapalı ve uzun olarak göstermiştir. Köken açıklamasında sadece Clasuon’u zikretmekle yetinmiştir. K ise kelimenin ilk hecesine uzun bir *i* ile yer vermiş (*ki:çe*) ve ET *ki:ç* ile ilişkilendirmiştir. Buradaki uzun *i* konusu tarihî metinlerde kullanılan alfabelere dayalı bir yanılgıdır. Doğru şekil T’deki gibi olacaktır (konuyla ilgili olarak bk. T. Tekin, 1995); kelime ‘geç’ anlamındaki *kē:ç* (orada *ki:ç*) sözüne bağlanmıştır. N ise doğru olarak *kēce* köküne bağlamış, onu da *kēç-* ‘gecilmek’ kökü ile ilişkilendirmiştir. E Türk dillerindeki çoğu şekle ve konuyla ilgili kaynaklara yer vermiş, ‘*kiç* veya *kēç*’ kökünden çıktığını belirtmiştir. İkinci hecedeki *-e*’nin ise bir ‘takı’ olduğu kaydedilmiştir. Buradan türeme *gecelik* E ve N’de yer almazken T *gece* sözünün altında kelimeye yer vermiş, K de *gecelik*’i ayrı madde başı olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla *gecik-* fiili de T’de *geç* adından *+ik-* isimden fiil yapma ekiyle, N’de ise *keç-* fiilinden ‘güçlendirici *-ik-* ekiyle’ açıklanır. N’de kelimenin kökü *gece* maddesinde *kēç-* yazılırken *gecilmek* maddesinde *keç-* yazılır.

Yukarıdaki kısa notları T sözlüğünün ilk iki ciltleri çerçevesinde yazdım, ele aldım. Tamamlandığında benzer çalışmayı diğer maddelere de uygulamak gerekir.

C. Bu sözlüklerden H. Eren’in sözlüğünün ilk birkaç maddesi hakkında notlarımı paylaşmak isterim. H. Eren kimdir, Türkçeye hizmeti, sözlükçülüğü, çalışmaları vb. konularda hem kendisi için hazırlanan armağana (*Hasan Eren Armağanı*, TDK, Ankara, 2000) hem de H. Zülfiyar, İ. Parlatur, P. Yavuzarslan, M. Öner’in yazıları ile göremediğim

6 Söz konusu çalışmalar alfabe sırasıyla ele alındığı için ayrıca sayfa numaralarını göstermiyorum.

başka çalışmalara bakılabilir. Hemen hemen bütün yazılarını zevle okuduğum H. Eren'in etimolojilerinde geçen kelimeler için 21 yıl önce, sözlüğü çıkmadan bir yıl evvel *Kebikeç*'te öğrencim Ş. Kırcaoğlu'na hazırlattığım bir dizini yayımlamıştım (Şule Kırcaoğlu: "Hasan Eren'in Etimoloji ile İlgili Yazıları ve Bu Yazılarda Geçen Kelimeler", *Kebikeç*, Sayı 6, 1998: 185-187). Sözlük çıktığında da yurtdışında, çok uzakta da olsam hemen temin edip baştan sona okumuştum. Kısa notlarımı şimdi buraya aktarıyorum:

Sözlükte yaklaşık 5000 kelime ele alınmıştır. Bu da 'seçme' kelimelerden oluşan bir sözlük olduğunu göstermektedir. Nedir bu seçme kelimeler? Bunlar standart Türkçe bazı kelimelerle Türkiye Türkçesinin ağızlarına özgü kelimeler hakkında dikkatle ele alınmış gözlemleri ve değerlendirmeleri içerir. Sözlükte, H. Eren'in de değindiği gibi, ilk kez ele alınan, etimolojisi ilk kez bu sözlükte verilen kelimeler de yer almaktadır. Ancak sözlükte oran olarak önemli ölçüde daha önce ele alınmış kelimelere yer verilir. Sözlük maddelerinde en çok dikkati çeken konu, A. Tietze, Ch. Tzitzilis, R. Dankoff, U. Bläsing'in çalışmaları başta olmak üzere, Anadolu ağızlarındaki Rumca, Arapça, Farsça, Ermenice, İslavca ödünçlemelere yer verilen yayınlardaki maddelerin burada değerlendirilmesidir (bu tür çalışmalar için sözlüğün kaynakça kısmına ve H. Eren'in 1950'lerden 2000'li yılların başına kadar yaptığı ayrıntılı kitap ve makale tanıtımlarına bakınız).

Ele alınan kelimeler burada şöyle açıklanır: 1) Öncelikle kelimenin kısa ve açık tanımı yer alır. 2) Günümüz Türk dillerindeki şekilleri 'diyalektlerde' veya 'çağdaş diyalektlerde' yaşar, şu şekilde görülür vb. ifadelerle gösterilir. 3) Ne zamandan beri Türkçede kullanıldığı belirtilir. 4) Kökeni biliniyorsa bu açıklanır veya 'kökenini açık olarak bilmiyoruz' ifadesine yer verilir. 5) Belli başlı etimologların açıklamaları (G. Ramstedt, M. Räsänen, Sir G. Clauson vd.) sıralanır. 6) Türkçeden öteki dillere geçen şekillerine yer verilir.

Sözlükte standart Türkçede yaygın kullanılan kelimeler yerine daha seyrek kullanılan, daha az bilinen kelimeler bazen öne çıkar. Örneğin bilinen, en yaygın kullanıma sahip *din* (1) değil de *din* (2) 'bir şeyin en yüksek ve sivri noktası'; *çığ* (1) değil de *çığ* (2) 'çadırda çubuklardan yapılmış bölme'; *dizge* 'mısra' değil de *dizge* 'diz bağı' sözleri ele alınır.

Yine standart dilde neredeyse hiç bilinmeyen, daha evvel bölgede konuşulan yerli dillerden alınma kelimeler, *adar* 'mart', *afis* 'gümüş balığının küçüğü', *andık* 'sırtlan', *anık* '(bir tür) nane' vb. kelimeler madde başı olarak yer alır.

Bazı maddeler bir hayli uzundur. Kısacası maddeler arasındaki ele alınma uyumu, kısalık – uzunluk uyumu yoktur. Bu tür ansiklopedik, uzun açıklamaları bir okuyucu olarak çok sevdiğimi belirtmem gerekir. Ancak sözlükçülük tekniği açısından bu yöntem pek rağbet görmez.

Türk dillerine ait adlandırmalarda 19. yüzyıla, W. Radloff'un sözlüğüne ait terimlerin kullanımına dikkat çekmek isterim: Tarançı, Tarançılar gibi. Gerçekte böyle bir dil söz konusu değildir. Radloff Çağdaş Uygurcaya ait verileri İli bölgesindeki Tarançilerden derlenen

verilere dayandırır. Gerçekte Çağdaş Uygurcanın ağız olması gereken bir adlandırma, söz konusu alana ait verilerin batı dillerinde az olması nedeniyle neredeyse bütün Çağdaş Uygurca kastedilerek kullanılmıştır. Tarançı yerine Çağdaş Uygurcanın Tarançı ağız diye adlandırmak daha uygun olurdu. Kaldı ki söz konusu dilin Kumul, Turpan, Hoten, Kaşgar vb. başka ağızları da vardır.

H. Eren'in etimolojilerinde özelde Bulgarca, Macarca, genelde ise Slav dillerine, özellikle Balkan dillerine ait yayınların çok yaygın kullanıldığı göze çarpar. Eğer görüşlerine yer verdiği yazar söz konusu kaynaklardan birisini gözden kaçırırsa bu konunun özellikle altını çizmiştir, örneğin *aslan* maddesinde “Doerfer'in, Németh'in etimolojisinden habersiz kaldığı göze çarpıyor.” der. Öte yandan *alkış* maddesinde K. Röhrborn ve M. Erdal'ın çalışmaları, *avuç* maddesinde de M. Stachowski'nin çalışması gözünden kaçmıştır. Bunu, söz konusu maddeyi aslında bu yayınlardan çok evvel tamamlamış olmasına ve bu maddeyi tekrar değerlendirme fırsatı bulamamış oluşuna bağlayabiliriz. Benzer durum *beçel* sözünde de görülür, kelimeye Eski Uygurcadan veri gösterilmez, oysa sözlüğün yayımından yıllar öncesine ait çeşitli yayınlarda, Ş. Tekin'in *Maitrisimit* ve P. Zieme'nin *Erntesege*n (2) çalışmalarında *beçel* sözü görülür. Aynı durum *bekri* maddesinde geçen *begni* için de söz konusudur, Gy. Kara ile P. Zieme ortak yayınlarında, Eski Uygurca metin yayınlarında kelimemiz geçer (Kara – Zieme 1976: 294. satır; Kara – Zieme 1977: A 95 ve 422. satırlar). *bez* ‘pamuk veya keten ipliğinden yapılan dokuma’da aynı şey geçerlidir. S. Raschmann'ın doktora çalışmasında (ve yayınında) konuyla ilgili zengin veri ve açıklama vardır. Özelde, Türkçenin söz tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Eski Uygurcanın ve bu konuya ait verilerin, kaynakların çok az göz önünde bulundurulduğu, Asya ve Uzak Doğu dillerine ait çalışmaların ise hemen hemen hiç kullanılmadığını söyleyebiliriz.

aslan, *araba* gibi uzun ansiklopedik maddelerin yanı sıra *çark* gibi çok kısa maddeler de vardır.

Türkçenin etimolojisiyle ilgili bir çalışmada mutlaka göz önünde bulundurulması gereken uzun ünlüler ve konuyla ilgili ilk, tek kapsamlı kitap çalışması (T. Tekin, 1975) çalışma boyunca hiç kullanılmamıştır. Dolayısıyla *cibin* (buradan türeyen *cibinlik*) sözündeki *-b-* de açıklanamadan kalmıştır.

Sözlüğün bütününe ilişkin bir değerlendirme başlı başına ele alınacak bir yayının konusudur. Yukarıda, zevkle ve ziyadesiyle faydalanarak okuduğum sözlüğün bir okuyucu olarak ‘olması gerektiğini’ düşündüğüm noktalarına yer verdim.

D. Türkçenin tarihine, alıntuların tarihine gelince, yaygın anlayış Türkçenin yazı dilinin yaşının 1300 yıl eskiye gittiğini anlatır. Oysa 1300 yıl geriye giden ortak yazı dilinin yaşıdır. 1300 yıl önce başlayan yazı dili, Uygurların, Tuvalların ve bizim de içerisinde yer aldığımız grubun, Oğuzların yazı dilidir. Oğuzlar bu devletin içerisinde yer alan, genelde de hep “Türk” devleti ile güç yarışı içerisinde yer alan, rekabet halindeki bir kavimdir. Oğuzlar tarihte, Türk devletiyle (II. Türk Kağanlığı: 682-744) yaptıkları mücadelelerden çok sonra, ancak

İslamiyetle birlikte tekrar öne çıkarlar. Bu dönemde, 11. yüzyılda artık Moğolistan'da değil, esasen İran, Ortadoğu ve Doğu Anadolu'da görülürler. 1200'lü yılların ortasına değin de bir yazı dilleri yoktur. Dolayısıyla İran'da ve Anadolu'da büyük bir güç olan Oğuzların ana dili Yunus Emre'ye ve çağdaşlarına gelinceye değin bir konuşma dili olarak kalmıştır. Dolayısıyla Oğuzların hayatına, gündelik yaşamına giren yabancı kelimeler, kendi dillerindeki imla ile değil de Türkçede kullanılışlarına, Türkçenin kurallarına göre kabullenilmişlerdir. 1200'lerden sonra Türkçeye, Oğuzcaya giren kelimeler (özellikle Arapça ve Farsça kelimeleri kastediyorum) neredeyse asıl imlaları ile edebî dilimize girmişlerdir. Bu tarihten önce Oğuzcaya giren, veya konuşma dilinden edebî dile giren kelimelerse Türkçenin ses kurallarına uyarlanmıştır. İşte burada ele alacağımız konu *r-* ile başlayan yabancı kelimeler, özellikle Hint-İran kökenli kelimelerdir.

Herkesçe çok iyi bilindiği gibi Türkçede kelimeler *r-* ünsüzüyle başlamaz; bu sebeple de Anadolu ağızlarında, yazı dilinden farklı olarak, *r-*'li yabancı kelimeler, kendilerinden önce bir ünlü ilavesiyle kullanılırlar: Farsça *ruzigar* yerine *örüzgar*; kavim adı olan *rus* yerine *urus/orus*, *rum* yerine *urum*; Arapça kişi adı olan *receb* yerine *irecep* gibi.

Bu ses kuralı, bu ödünçleme kuralı en eski dönemden beri, Budist Uygurlardan beri iyi bilinen bir kuraldır. Budizme ait kimi Hintçe kavram ve terimleri komşu diller, Soğdca ve Toharca aracılığıyla ödünçleyen Uygurlar da *r*'li kelimeleri benzer şekilde ödünçlemişlerdir: *erdini* “mücevher” (Sanskrit *ratna* DTS 176), *iravadi* (Skr. *revatī* DTS 211), *urupadatu* (Skr. *rūpadhātu* DTS 616), örnekler benzer şekilde çoğaltılabilir.⁷ Tabii Uygurcada bu tür bir ünlü katması olmadan kullanılan Hintçe kelimeler de vardır: *raçabumi*, *raçagr(a)h*, *rakşas* (Skr. *rājabhūmi*, *rājagrha*, *rakşas*) vb. Bu konuda DTS'de ilgili maddelere bakılabilir.

Yazı dilimize Oğuzların günlük konuşma dilinden geçen, dilimize çok eski devirde Anadolu'ya gelmeden evvel girdiği tahmin edilen iki kelime vardır. Çok eskiden Oğuzcaya girmiş olmaları dolayısıyla bu kelimeler Türkçeymiş gibi kabullenilmiş, konuşma dilindeki imlaları yazıya yansımıştır. Dolayısıyla Farsça, daha doğrusu İran dillerine ait imlaları kullanılmamıştır. Bunlardan ilki Anadolu'da yaygın olarak kullanılan *erişte* sözüdür. Farsça *rišta/rişte* sözünden geldiği bilinen bu söz belli ki daha Türkler Anadolu'ya gelmeden evvel Farsçadan alınıp kullanılmaya başlanmıştır (Steingass, s. 603). Mutfak kültürü açısından bakıldığında, Orta Asya'da hamur ürünleri, hamur kültürü ile fazla bağı olmayan Türkler “ekmek” hariç konuyla ilgili kavram ve terimleri çoğunlukla komşu dillerden, Çince'den, Farsçadan ya da Arapçadan almışlardır. Bir örnek vermek gerekirse, en eski olarak “hamur” kelimesi Hz. İsa'nın kâhinlerle karşılaşmasını anlatan Eski Uygurca metinde şöyle geçer: *ol mogoçlarka taş beşikniñ bulunınta mên üzmiş teg bir yumgak taşığ üzüp bërdi* “Kâhinlere taş

7 Daha önce tarihci bir meslektaşımaya dayanarak yer verdiğim bir görüşü H. Yıldız'ın konuyla ilgili bir yazısı dolayısıyla buradan çıkartıyorum. Tarihci değilim, ilgili maddeye tarihci bir meslektaşımaya dayanarak yer vermişim. H. Yıldız haklı olmalı. Ancak benim konum esasen *r-*'li kelimelere ilişkindi. Söz konusu tek cümlelik görüşümü buradan çıkartıyorum. İlgili yazı için bk.: Hüseyin Yıldız (2012): “Sanskritçe *ratna*, Anadolu'da *Eratna* mı oldu? -*Eratna* Kelimesinin Etimolojisi Üzerine Notlar-”, *Dil Araştırmaları*, 11 Güz 2012: 37-56.

beşiğin köşesinden hamur keser gibi bir yumak (bir parça) taşı koparıp verdi”.⁸ Bu Çince *men* (麵 *mian*) “hamur, hamur işi” kelimesi bugün de Uygurların en çok pişirdikleri yemeklerden birisinin adında ikinci unsur olarak geçer: *lagmen* (Çince 捞麵 *lao mian* veya 拉麵 *lamian*, ve belki de Japonca ラーメン *rāmen*). Çağdaş Uygurcada kullanılan *lagmen* sözü için, sonda bulunan *-g* sesinden dolayı 拉 *la* değil de 捞 *lao* sözünü düşünmemiz daha uygun olacaktır. Çünkü 捞 *lao*'nun Eski Çince şeklinin sonunda *-w* bulunurken (krş. Pulleyblank s. 183) 拉 *la* sözününün sonunda *-p* bulunur. *-g*'nin en yakın olduğu ünsüz *-w* olmasından dolayı bu şekilde düşünebiliriz. 麵 *mian* için bk. Pulleyblank s. 214.

Sonuç olarak, Uygurlar makarna için Çince bir kelimeyi alıp kullandıkları Oğuzlar bu yemek için Farsçadan ریشته *rīšte* “dürülü, bükülü her şey (fitil vs.); makarna” sözünü almışlardır (Steingass s. 603).

Ancak, Farsçadaki imlasının tercih edilmeyip de günlük dildeki yaygın kullanımıyla yazılız olmasından dolayı bu sözün ödünçlendiği dönem 1200'lerden evvel olmalıdır.

İranî kökenli, asılları *r*- ile başlayan ancak Türkçede, yazı dilinde bugün *o*- eklenmesiyle *oruç* ve *orospu* şeklinde görülen iki kelime daha vardır. *Oruç* için Ş. Tekin'in ayrıntılı yazısına bakılmalıdır (Ş. Tekin, 1989). Diğerleri için Steingass'ın sözlüğüne bakılabilir.

SONUÇ

Türkçenin etimolojisi üzerine çalışmalar, yayınlar 2000 yılından itibaren artarak devam etmiştir. Mevcut yayınlara bakarak 2020'li yıllarda birbirine yakın, ama bir ölçüde de farklı birkaç çalışmanın yayımlanacağını söyleyebiliriz. Konuya geçmişte emek verenleri rahmetle anar, bugün çalışmalarını sürdürenlere ise şükranlarımızı arz ederiz.

EKLER

Tü. *erişte* << Far. *rīšta* (Steingass 603a)

ریشته *rīšta*, Anything twisted (as a match, candle-wick, linstock); slices of paste put in soup, macaroni.

Tü. *orospu* << Far. *ruspī* (Steingass 594b)

روسپی *rūspī*, A courtesan; a cuckold.
روسپی بارگی *rūspī-bāraqī*, Whoredom.
روسپی باره *rūspī-bāra*, A whoremonger.

8 F W K Müller, *Uigurica* [I], s. 7; söz konusu kelime Eski Uygurcada “un” (?) anlamıyla iki kez daha P. Zieme'nin yayımladığı hasat metinlerinde geçer, bk. 1975, 55. satır ve sayfa 127; Zieme 1989 satır 16 ve sayfa 148.

Tü. *oruç* << Soğudca *rwç* /rūç/ ~ /rōç/ (?) (Gharib 344b)

8555 **rwç** M, S (روز(بیشتتر در ترکیب با نام روزهای ماه)
 rōč ©Parth.rōž; MP rōz; OP *raucah-*
 day
 GMS 1435; MDiii p127

Sözlüğünün yayımından evvel Tietze ile sözlüğün prova baskılarını gözden geçirip kimi konuları söyleştığımız günün hatırası (İstanbul 1999).

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almamıştır.

KAYNAKÇA

- Ayverdi, İlhan, (2005). *Misâlli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Lugatı)*, 1-3, İstanbul: Kubbealtı Vakfı.
 → <http://lugatim.com/>
- Clauson, Sir Gerard, (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DTS: Nadelyayev, (1969). V.M., et alii: *Drevnetyurkskiy slovar*, Leningrad.
- Eren, Hasan, (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara. [Buraya ek için bak.: “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğüne Yeni Katkılar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 2002, C: 1, s. 107-159.]
- von Gabain, Annemarie, (1974): *Altürkische Grammatik*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Gharib, B., (1995). *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)*, Tehran.
- Kara, Georg ve Peter Zieme, 1976: *Fragmente tantrischer werke in uigurischer Übersetzung*. Berlin.
- , (1977): *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas „Tiefer Weg“ von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṅgīti*. Berlin.

Kubbealtı → Ayverdi

Misalli → Ayverdi

Müller, F. W. K., (1908). *Uigurica* [I], Berlin.

Nişanyan, Sevan, (2007). Sözlerin Soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü, 3. baskı, İstanbul. [Yenilenmiş ve genişletilmiş şekli: Nişanyan Sözlük. Çağdaş Türkçenin Etimolojisi] → <https://www.nisanyansozluk.com/>

Ölmez, Mehmet, (1994). “Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü”, *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, s. 88-100. Ankara: Dil Derneği Yayınları.

http://www.mehmetolmez.org/MehmetMakaleler/M_Olmez_C_06.pdf

Ölmez, Mehmet, (1998a). “Etimoloji Sözlükleri”, *Kebikeç*, 6: 175-183.

Ölmez, Mehmet, (1998b). “Şingko Şeli Tutung ve Eski Uygurcanın Sözvarlığına Katkıları”, *Doğan Aksan Armağanı*, Ankara, s. 107-110. http://www.mehmetolmez.org/MehmetMakaleler/M_Olmez_C_24.pdf

Ölmez, Mehmet, (2008). “Türkçenin Etimoloji Sözlükleri ve Soyağacı”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları / Journal of Turkish Studies*, vol. 32/I, III: 405-314.

Ölmez, Mehmet, (2013). “Sözlerin Soyağacı (2)”, *FSM İLMİ ARAŞTIRMALAR İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 1, Bahar: 264-270.

Pulleyblank, Edwin G., (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, Vancouver.

Raschmann, Simone-Christiane, (1995). *Baumwolle im türkischen Zentralasien. Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte*, Wiesbaden.

Steingass, F., (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London (1988, 8th impression).

Tekin, Şinasi, (1980). *Maitrisimit nom bitig: Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule*. 1. Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Analytischer und rückläufiger Index. Berlin.

Tekin, Şinasi, (1989). “İlk Defa Müslüman Olan Türkler Oğuzlardı: Yabancı Kelimelerin Türkçeye Giriş Yolları ve oruç kelimesinin Hikâyesi”, *Tarih ve Toplum*, 72. (1989): 9-11.

Tekin, Talat, (1975). *Ana Türkçede Asli Uzun Ünlüler* (, Hacettepe Üniversitesi yayınları, Ankara. [Yeni baskısı: *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara 1995]

Tietze, Andreas, (1999). *Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch / Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü*, İstanbul, 280 s. [Hasan Eren, “Anadolu Ağzlarında Rumca, İslâvca ve Arapça Kelimeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 1960, s. 295-371; “Anadolu Türkçesinde Yabancı Ögeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 2003, C. II, s. 157-170].

—, (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, I (A-E): İstanbul-Wien.

—, (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, II (F-J): Wien.

Zieme, Peter, 1975: “Ein uigurischer Erntesege”, *Altorientalische Forschungen*, 3, 109-143.

Zieme, Peter, und Ádám Molnár, (1989). “Ein weiterer uigurischer Erntesege”, *Altorientalische Forschungen*, 16, 140-152.